

МИША ЂУРКОВИЋ

СЛУЧАЈ КОМИНТЕРНЕ: КУЛТУРНА ПОЛИТИКА И СИСТЕМ ТАЈНЕ БЕЗБЕДНОСТИ*

Стање јавног и културног простора у Србији представља важан случај којим можемо започети наше истраживање. Од 2000. године и тренутка у ком су велике стране силе загосподариле Србијом, добили смо два паралелна процеса који воде ка истом циљу. С једне стране ове силе су безбедносно, обавештајно, медијски и пропагандно овладале највећим делом јавне сфере у Србији обликујући јавно мњење у правцу који њима одговара. У исто време управо те силе су наметнуле идеологију отвореног друштва и транспарентности према којој у међународним односима, али и унутрашњој политици не сме да постоји скривена агенда нити било какав партикуларни „национални интерес”. Репформисање државе, њених институција и њеног јавног простора одвија се у складу са наводним европским вредностима: културна политика односно делатност министарства културе и агенција које су са њим повезане, своди се на улогу дистрибутера одређене своте новца из буџета која се додељује наслеђеном систему јавних и локалних културних институција да елементарно преживе, као и политички коректним делатницима за пројекте међу којима доминирају они из области савремене уметности.¹

* Чланак је настао као резултат рада на пројекту 179014 који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Истраживање које смо радили пре неколико година јасно је показало како је савремена визуелна уметност далеко више подржана него област народне културе нпр. Види: Миша Ђурковић, Димитрије Вујадиновић, *Народна култура у културној политици Србије*, Балканкулт, ИЕС, Београд 2011.

Када се споје ове две горе наведене тенденције постаје јасно зашто у званичној и доминантној културној политици после државног преврата од Петог октобра владају кадрови који су се формирали деведесетих под окриљем *Фонда за ошворено друштво*: под маском идеологије о једној универзалној, глобалној или „европској” отвореној култури, они најчешће спроводе систематско подривање српске националне културе и идентитета државе чији су службеници и која их финансира.

Други сегмент ове констелације је представљање српске културе у свету и делатност такозване јавне дипломатије државе Србије. Министарство спољних послова упркос неколико иницијатива још увек нема формални одељак за јавну дипломатију па не постоји организован и синхронизован наступ државе Србије према другим земљама у смислу јасног пропагирања својих вредности, идентитета и других сегмената јавне дипломатије који би подigli њен углед и отворили простор за друге сегменте као што је бизнис нпр. Мање више сва државно подржана делатност у тој сфери везана је за министарство културе. Оно је имало низ изразито контроверзних акција на том пољу обележених политичком корупцијом и финансирањем наступа аутора који се уклапају у западне стереотипе о Србији креиране деведесетих година. Углавном, било је много примедби да су „напоље” слати људи који лоше говоре о Србији (тзв. денацификатори), који не признају постојање националне културе и националног интереса, или да су на пример средства за финансирање превођења српских писаца ишла по линији приватних познанстава и политичке коректности. Уз све ово би требало додати да су људи који су креирали овакву културну политику у исто време и водећи људи на универзитетским центрима у којима се студенти уче шта је културна политика, менаџмент у култури, како се постављају и реализују циљеви културне политике итд. Типски пример је деловање госпође Милене Драгићевић Шешић, бившег ректора универзитета уметности и дугогодишњег високог функционера у министарству културе. Она је истовремено и сива еминенција у свету невладиних културних делатника и особа коју најчешће позивају да у европским размерама пише о стању и тенденцијама у српској култури.

Наизглед невероватно звучи да се све то дешава у време када се глобално оживљава интересовање за појам и практиковање меке и паметне моћи те јавне и културне дипломатије; у време кад су објављене фантастичне истраживачке студије које показују како је културна политика великих и озбиљних земаља директно базирана и уско повезана са безбедносно-обавештајним

делањем. Полазећи од ове чудне ситуације, овде ћу стога покушати да горе наведеном, наизглед наивном, нормативном моделу транспарентности супротставим стварне моделе културне политике који полазе од идеје националног интереса и базирају се на схватању културне политике као сегмента безбедносно-информативног ратовања: како у домаћем простору (рат за одбрану, репродуковање, развој и унапређење свог идентитета) тако и у глобалној арени (рат за одбрану идентитета припадника своје дијаспоре и рат за ширење свог утицаја, имиџа, угледа, бизниса итд.).

Пре него што пређемо на излагање модела треба одговорити на једну потенцијалну примедбу. Овде ћемо махом говорити о политици империја које су имале страховите ресурсе и могле да додаце до било које тачке на земаљској кугли. Поставило би се питање у којој мери је такво искуство релевантно за мале земље са врло ограниченим ресурсима као што је наша. На то треба одговорити да се ради о суштини, о питању модела који један народ, држава или култура изабере и спроводе, а не о јачини спровођења овог модела.² Јасно је да мала држава не може да дела истом снагом као и велика. Но, поента је у томе да она постави исте циљеве и да их у домену својих могућности реализује. Суштински се ово своди на питање да ли ћете дефинисати свој национални интерес и са доступним средствима га фокусирано спроводити у домаћој јавној сфери и напољу, или ћете се де факто одрећи свог националног интереса у култури и препустити другим државама да вас изнутра анихилирају, вашим средствима, преко ваших институција. Након истраживања које годинама спроводи у овој области, истраживач се мора у једном тренутку запитати није ли свака озбиљна културна политика изграђена у блиској вези са безбедносно-обавештајним сегментом деловања државе?

*

Ратне 1999. године тадашњи колега са Института за европске студије, Триво Инђић, донео је у Београд први примерак једне веома занимљиве књиге која ће пресудно утицати на моје интересовање за ову област. Иако сам и раније покушавао да тумачим културна и поп-културна дешавања и феномене као производ и

² Израел и Јерменија су само неки од примера малих држава које врло јасно развијају националну културну и идентитетску политику и фокусирано наступају у сфери међународних односа.

последницу одређених политичких идеја, стратегија и манипулација, књига до тада мало познате британске историчарке Френсис Стонор Саундерс не само да је потврдила моје дотадашње интуиције, већ је отворила један непрегледан океан за истраживање и разумевање света политике. Те године појавила се њена изванредно корисна књига оригинално названа *Ко је њлајшо ѓајдаша?*³ Саундерсова је искористила чињеницу да су бар неки архиви америчке ЦИА отворени након тридесет година и упустила се у истраживање тајног деловања ЦИА у сфери културе током прве фазе хладног рата, до чувене 1967. када се у *Њујорк њајмс* појавила прича о овом проблематичном и контроверзном ангажману. Дакле читав период од 1945. до 1967. био јој је доступан. Полазећи од те грађе, али и јавних извора, публикација, интервјуа са још увек живим личностима и других облика истраживања, произвела је фасцинантну волуминозну књигу која је поставила врло јасну тезу: основе америчке стратегије и највећи део акција током пропагандног хладног рата са источним блоком поставила је и водила управо Агенција.

Кроз књигу су се низала имена која су обележила филозофију, политичку теорију, књижевност, уметничку и популарну музику, филмску и индустрију анимираних филмова, визулене уметности итд. На уверљив начин ауторка је успела да свуда иза њиховог деловања покаже руку обавештајног ујка Сема, који је на пример управљао комплетном презентацијом имиџа Америке у Европи после Другог светског рата. Шокантно је било увидети да су се они детаљно бавили чак и проблемом научне методологије па су и ту подстицали и промовисали одређена учења, а сузбијали нека друга. Књига врви детаљима као што је упутство холивудским студијама да се црнци у филмовима представљају као регуларни грађани, лепо обучени итд., иако је расизам и даље био званична политика у држави.

Полазећи од ове књиге и крећући се кроз историју политичког третмана културе и културне политике, сковао сам термине поп-политика и поп-идеологија како бих указао на чињеницу да политички и идеолошки сукоби све више прелазе из сфере регуларне институционалне и политичке борбе у сферу система вредности и пропаганде, који се најбоље шире преко популарне културе. Односно да класична политика и идеологија све више постају поп-политика и поп-идеологија.⁴

³ Frances Stonor Saunders, *Who Paid the Piper?*, Granta Books, 1999. Српско издање *Хладни рај у култури*, „Досије”, Београд 2013.

⁴ Погледаги: Миша Ђурковић, *Дикџајтура, нација, ѓлобализација*, ИЕС,

Ова књига је у међувремену постала класик. Преведена је на низ светских језика укључујући и француски, шпански и руски, доживела је натегнуту, невољну али ипак завидну рецепцију: на њу су морали да одговоре и официјални историчари Агенције, приказе су дали и велики мејнстрим листови попут *Њујорк тајмса*, Едвард Саид је написао врло похвалан осврт итд. Књига је поставила основу на коју се нужно враћају сви који су се касније бавили овом темом. Вилфордова важна књига,⁵ објављена десетак година касније писана је као нека врста релативизације метода, као покушај да се покаже да Агенција није увек успевала да у потпуности исконтролише све процесе, да је давала новац на чију дистрибуцију није увек могла да утиче итд. Но ни сам Вилфорд не спори да је модел Саундерсове неупитан и да је то фантастичан и неизбежан рад који даје основу, коју он својом књигом само допуњава.

У Србији нажалост осим моје књиге дуго није било никакве рецепције.⁶ Заинтересовали смо неколико издавача који су покушали да добију права за превод. Одговор је увек био исти, да је права за Србију неко већ добио, а књига се међутим никада није појавила. На крају смо 2013. добили издање које је де факто пиратско, објављено без права, али је шира публика коначно добила могућност да ова истраживања и податке чита на српском језику.

У доба када сам је први пут читао силина података и фасцинација методама рада, потпуно су ми из сећања избрисали уводна поглавља. У њима, слично као и са нешто мање простора касније и Вилфорд, Саундерсова указује на претече америчког модела. Име Вилија Минценберга сам тада први пут срео, али ми прича о њему није привукла превише пажње. Историја његовог делања у овој књизи се наводи као нешто што се напросто подразумева. Постоје узгредне напомене о „Минценберг трасту”, односно о мрежи организација, клубова, медија, издавачких кућа и пословних субјеката које је Коминтерна изградила крајем двадесетих и током тридесетих година. Увођење на пример Артура Кестлера као једног од главних јунака дела праћено је веома штуром историјом његове сарадње са Минценбергом током тридесетих година. Међутим Саундерсова није систематски изнела ни повест ни модел Коминтерниног рада на овом пољу па се тако

Београд 2002, оглед „Поп-политика и поп-идеологија”.

⁵ Hugh Wilford, *Mighty Wurlitzer*, Harvard University Press, 2008.

⁶ Дневник *Глас јавности* је 2003. донео информацију о њој у вези са расправама које је превод на француски отворио у Паризу. <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2003/08/30/srpski/K03082901.shtml>

имена најважнијих сарадника Црвеног милионера, попут Каца и Гибартија, уопште не помињу и не налазе у индексу.

Тек деценију касније, када сам почео да се детаљније бавим историјом обавештајних система у двадесетом веку, поново сам налетео на Минценбергово име и од тада сам систематски почео да се бавим овом проблематиком. Она нажалост и даље није адекватно обрађена. Покушаји да међу савременим руским ауторима и у актуелној руској научно-публицистичкој продукцији најем нека корисна истраживања нису за сада дали никакве плодове. Морам да признам да ми шокантно делује чињеница да се у време отпочињања новог хладног рата и новог информационог рата између Русије и Запада, односно у време кад се већ десетак година говори о потреби обнове руске меке моћи, земља која је извориште најуспешнијег модела употребе јавног и културног простора готово уопште не интересује за сопствена искуства од пре осамдесет година.⁷

На Западу је ситуација ипак другачија. Још 1994. појавила се веома значајна Кохова књига *Дуили живоїти*, која је 2004. доживела друго, допуњено издање.⁸ Исте године изашла је МекМикинова књига⁹ која је до сада најобухватнија биографија Минценберга. Коначно 2011. појавила се прва, Мајлсова монографија о Ото Кацу и те три књиге заједно дају веома добру основу за будућа истраживања и за разумевање основа модела о коме говоримо. У попису литературе могу се наћи и ранији важни наслови попут аутобиографија Кестлера и других учесника у поменутих догађајима. Посебно место разуме се има *Политичка биографија Вилија Минценберга*, књига коју је крајем шездесетих објавила његова супруга Бабет Грос и која је још 1974. преведена на енглески. Ту су и разна сведочења разочараних агената који су прешли на другу страну попут Кривицког или Витакера Чемберса.

Постоје разумљиво бројна спорна и неразјашњена места која се још увек не могу подупрети релеватним документима па чак ни сведочењима, и где су аутори принуђени да празнине попуњавају спекулативним хипотезама. Врло мало се на пример

⁷ Додуше пре две године (2012) је у Русији поново штампана његова књига *Социјалистичке оmlадинске организације до и у време Првог свейског раїа*. Види: Вилли Мюнценберг, *Социјалистические организациии молодежи до и во время Первой мировой войны*, Либроком, 2012. Но, нема домаћих истраживања па се као релевантна литература на руској страници *Википедије* наводе две књиге англо-америчких аутора.

⁸ Stephen Koch, *Double Lives*, Enigma Books, 2004.

⁹ Sean McMeekin, *The Red Millionaire*, Yale University Press, 2004.

зна о Луису Гибартију (односно Ласлу Добошу), другом најближем сараднику Минценберга у Паризу и човеку који је вероватно регрутовао Кима Филбија.¹⁰ Међутим, суштина модела је веома јасно показана и објашњена. Тек кад сам овај систем адекватно упознао, схватио сам у којој мери је ЦИА заправо само преузела и надоградила претходни модел: као што ће читаоци видети у обе концепције кључну улогу имају умерени левичари, то јест припадници „клуба невиних” тридесетих, односно „некомунистичке левице” (NCL) педесетих и шездесетих година прошлог века. Коминтернин модел (или Минценберг траст), постављен је двадесетих, изванредно развијен тридесетих година, а свој климакс доживљава после доласка Хитлера на власт, кроз систем антифашистичке пропаганде која прелази и допуњава се у систем културне политике Народног фронта. То се дешава након седмог Коминтерниног конгреса 1935, који је прокламовао овај систем повезивања комуниста са социјалистима и умереним грађанским политичким опцијама.¹¹ Суштина је била употреба партнера или сапутника за овладавање мејнстримом европске културе, политике и јавне сфере уопште. Сада ћу укратко изложити како је овај модел изгледао и како је функционисао.

*

Најзначајнији човек у систему је Вили Минценберг. Од 1921. године он добија директне задатке од Лењина, а касније преко

¹⁰ Чини се да постоји и озбиљна празнина у погледу обраде транзиције овог модела у његов послератни облик. Наиме, Минценберг је од 1938. дисидент, а 1940. је мртав. Кац и читава његова генерација нестају убрзо после Другог светског рата. Несумњиво долази нова генерација агената и агента утицаја која креира оне системе које Волков обрађује у роману *Мониџа* и каснијој књизи *Дезинформација*. Види: Владимир Волков, *Мониџа*, Књижевна заједница Новог Сада, 1989. и Владимир Волков, *Дезинформација – од шројанског коња до инштернеиша*, Наш дом, Београд 2001. Дакле ту нам недостаје озбиљнији преглед поратног културног и пропагандног деловања совјетских и других комунистичких служби који је упркос глобалном поразу од ЦИА ипак остварио низ изванредних резултата, као што недостаје и преглед транзиције од Минценберга ка чувеном Сектору А КГБ-а. Критичари који су Саундерсову оптуживали за једностраност јер је испустила совјетску страну приче јесу у праву. Код ње осим у неколико момената недостаје чак и елементарно праћење паралелних операција КГБ и њој сродних субјеката, које би боље осветлило контекст у коме ЦИА развија своје пропагандне делатности. Наравно, постоји питање доступности релевантних извора, али чак ни нека врста базичне реконструкције на основу доступних сведочења још није урађена.

¹¹ Види: „Резолуција о реферату Г. Димитрова” и „Резолуција о реферату Ерколија”, у: *Седми конгрес коминтерне*, том 2, Институт за међународни раднички покрет, Београд, Културни центар, ЈУР Привредна књига, Горњи Милановац 1983, 1102–1120.

свог старог пријатеља Карела Радека од Стаљина. Дакле од почетка двадесетих он постаје де факто директор совјетске тајне пропаганде на западу. Централно место деловања до 1933. му је Берлин. Он спада међу најважније вође веома јаке, снажне и добро организоване Комунистичке партије Немачке, али осим тога управља богатом и јаком мрежом приватних предузећа, невладиних организација, новина, радио станица, филмских студија итд, које промовишу систем вредности сродан смерницама Коминтерне. О стварном значају Минценбергове делатности између два рата најбоље говоре следеће речи Стивена Коха: „У двадесет првом веку живимо у свету који је превише очигледно обележен пажљиво устројеним конференцијама моћи, идеолошки управљаним тинк тенковима, бруталним 'спинмајсторима' који усмеравају новинске агенције, културним ратницима и славним аналитичарима с леве и десне стране, који стално покушавају да се ухвате за врат, док се сви боре да освоје идеолошку контролу над оним што се некада звало јавно мњење, а сада се назива 'дискурс'. Каква год да им је скривена или отворена идеолошка агенда, модерни менаџери спина, свидело им се то или не, имају нелагодан дуг према Минценбергу. Он је један од генија оснивача њихове бранше.”¹²

Као што је Лењин изумитељ модела авангардне партије, Минценберг је изумитељ два метода за које Кох тврди да су фундаментални за ово поље: 1) креирање јавне, фронтоске организације којом се тајно управља из позадине, и 2) систем тајног манипулисања сапутницима, чиме се омогућује употреба либерала и левих либерала за комунистичке циљеве.¹³

Овај механизам инкорпорирања и употребе припадника грађанске леве и хуманистичке интелигенције за своје политичке циљеве, Минценберг је са сарадницима почео да развија још од почетка тридесетих. Но у пуној мери то ће доћи до изражаја након пресељења у Париз 1933. и посебно са политиком Народног фронта од 1935. Долазак Хитлера на власт у Немачкој и паљење Рајхстага означавају почетак пуне реализације овог модела.

Још у августу 1932, Минценбергова екипа је остварила велики успех са својом Лигом за борбу против империјализма када је у Амстердаму организовала велики мировни конгрес на коме је учествовало преко 2000 делегата. Кључно место имали су Ромен Ролан и посебно Анри Барбис, који ће се не случајно појављивати

¹² Stephen Koch, *Double Lives*, Enigma Books, 2004, 5, 6.

¹³ Исто, 15.

у готово свим важним акцијама Минценберговог траста. Но сам чин паљења Рајхстага, који ни до данас није у потпуности разјашњен, подстакао је два прва велика подухвата Минценбергове екипе, усмерена против Хитлеровог режима, у којима је лансирана антинацистичка политика, а комунистичке фронтзовске организације постављене као носиоци узвишене антинацистичке борбе за одбрану цивилизације.

Одмах након објаве инцидента од 27. фебруара 1933, и хапшења Ван дер Лубеа те тројице Бугара, они су кренули да раде на пројекту обесмишљавања Гебелсове пропаганде и пребацивања кривице за пожар на нацисте. Док су нацисти изашли у јавност са конструкцијом према којој иза подметања пожара стоје припадници немачке комунистичке партије и Коминтерне, Минценберг и његови сарадници градили су случај на оптужби Немаца да су модерним речником извели тзв. *false flag* акцију, односно да су пожар подметнули сами, а затим га искористили да уведу диктатуру. У августу исте године књига под називом *Браон књиџа о Хилџеровом џерору*¹⁴ појавила не немачком и на још седамнаест језика (укључујући и српско-хрватско издање). До краја године одштампано је преко пола милиона примерака. На насловној страни налазила се слика Геринга са окрвављеном сатаром у руци док иза њега гори Рајхстаг. Књига је доживела огroman успех упркос крајње проблематичним конструкцијама, полуистинама и пропагандном циљу.

Други део акције обесмишљавања најављеног суђења Димитрову и осталима, био је јавни судски процес који су Кац и сарадници организовали у Лондону у септембру исте године. Идеја је била да се направи петодневно јавно саслушање на коме је испитано више од двадесет сведока и где је представљено више стотина докумената. Све то под фирмом објективног правничког истраживања које ће доказивати тезе из *Браон књиџе*, односно да су нацисти а не комунисти криви за подметање пожара.

Од 1935. године почиње нова ера овог система кад се формално приступа политици Народног фронта. Између осталог, формирају се фронтзовске владе у Француској и у Шпанији, а идеја Народног фронта као антинацистичког и антифашистичког окупљања свих пристојих људи почиње да добија на замаху. Са почетком грађанског рата у Шпанији и јасног одбијања западних демократија да помажу републиканце, јача незадовољство међу слободарским и антифашистички настројеним интелектуалцима и јавним радницима на Западу који почињу са симпатијама да

¹⁴ *The Brown Book on Hitler Terror*, Alfred Knopf, New York 1933.

гледају према СССР и који исказују све већу потребу да се укључе у неку врсту фронтског деловања у форби против фашизма. У кола фронтске пропаганде увлачи се читава плејада великих европских и америчких стваралаца као што су Ролан, Жид, Барбис, Хемингвеј, Дос Пасос, Лилијан Хелман, Андре Марло, Брехт, Дороти Паркер, Егон Киш итд.

Јавност се фокусира на имена ових познатих великана и организације које они формално предводе, на активности које обављају и на вредности које заступају када на пример гостују у Шпанији током грађанског рата. Но иза овог често најнаивнијег веровања да се бори за праву ствар и да се култура и уметничко стваралаштво стављају у функцију побољшања човечанства, те борбе против зла, стајао је читав мрачни систем коминтернине и НКВД-ове мреже агената различитог типа. На самом крају стајали су ови невини играчи од којих су Совјети најчешће без њиховог знања правили своје агенте утицаја. Око сваког од тих играча била је грађена мрежа којом је његова делатност усмеравана у правцу који је Коминтерни требао. Вили Минценберг је био водећа фигура јавно доступног система који је у исто време одржавао везе и са тајним организацијама од којих је добијао новац и инструкције.¹⁵ Осим Радека у Москви, блиско је сарађивао са шефом Коминтернине обавештајне службе ОМС Миrows-Абрамовим.

Но испод њега постојала је права мрежа тајних агената који су осим са њим имали и паралелне везе са чисто безбедносним сектором СССР-а. Ото Кац и Луис Гибарти били су и агенти НКВД који су прошли класичну шпијунску обуку и који су добијали и задатке од совјетске безбедносне мреже коју су у Европи углавном водили Александар Орлов и Валтер Кривицки. Дакле у сивој зони између агената утицаја и шпијунско-безбедносног сектора оперисала је посебна мрежа за управљање и усмеравање сапутника. Кох користи израз „тајни агенти мишљења” (стр. 17). У ту групу људи спадају осим Каца и Гибартија и данас углавном заборављена имена: Теодор Мали, Џон Стречи, Рајно Пром, Ела Винтер, Харолд Вер, Јорис Ивенс, Игњач Рајс, Пјер Кот, Виктор Голанц итд. Вер и Винтерова су доживели ширу славу након што је Витакер Чемберс јавно сведочио о свом раду за Коминтерну и обзнанио како је изгледао овај систем у Америци.

¹⁵ Тако су двосмерно биле изграђене и институције и јавни клубови које је отварао. На пример књижара је било место где се купују и промовишу левичарске књиге, али је у исто време била и обавештајни, па и шпијунски пункт где се размењују и прикупљају информације и документи.

Посебну групу у овом Минценберговом систему чине такозване *ласџавице* или како их Нина Берберова назива „даме Кремља”. То су жене агенти које су успевале да освоје главне мете, потенцијалне значајне агенте утицаја, да им постану супруге, пратиље, љубавнице и да по инструкцијама Минценбергових сарадника и совјетске службе усмеравају њихово деловање и рад у корист Москве. Поменимо принцезу Марију Павлову Кудачову која је тако управљала Роменом Роланом и Муру Гудберг, љубавницу Велса и Максима Горког. У Америци је Ела Винтер имала сличне улоге. Део овог круга и блиски сарадник Минценберга и Каца био је и Артур Кестлер, који ће након почетка терора, онога што је доживео у шпанији и потписивања пакта Немачке и СССР-а објавити чувени роман *Помрачење у јодне* и касније радити за западну антикомунистичку пропаганду. Резултат рада управо и пре свега ових људи је читава, веома успешна културна политика антифашизма и народног фронта који је већи део Европе све до пакта Рибентроп–Молотов окренула против Берлина, а у правцу савеза „прве земље социјализма” и Француске.

*

О Минценбергу, као што смо рекли већ постоје неке солидне рецентне студије. Он је импресарио, мецена, обавештајац који финансира и организује цео овај систем све до хапшења Радека и свог повратка из Москве крајем 1936.¹⁶

Ото Кац је много више. Он је не само организатор, већ је и сам агент утицаја, јавна личност, чувени новинар, писац читаних књига, али је у исто време и обавештајац, шпијун, агент НКВД, по потреби вероватно и ликвидатор. Њиме се Кох доста бавио у својој помињаној књизи (за разлику од МекМикина), а пре три године појавила се прва монографија о њему. Британски историчар Џонатан Мајлс објавио је волуминозно дело под насловом *Девеић животиа Оишо Каца*.¹⁷ На основу доступне грађе

¹⁶ Као што је познато он је радио за Москву још неких пола године, када су учестали напори да га тамо врате. Знајући шта му се спрема, он је то одбио и током 1938. потпуно изашао из Коминтерниног система постајући опозиција. Убијен је у јуну 1940. након окупације Француске. Занимљиво је да је о њему код нас писао још Живојин Павловић у својој познатој књизи *Биланс совјетског штермидора* која је објављена 1940. и писана са истих позиција са којих и Кестлеров роман. Павловић чак тврди да је Минценберг био стварни шеф немачке комунистичке партије. Живојин Павловић, *Биланс совјетског штермидора*, Народна књига/Алфа, Београд 2003, 120.

¹⁷ Jonathan Miles, *The Nine Lives of Otto Katz*, Bantam Books, 2011. Ова кратка реконструкција Кацовог живота и рада ослања се на Мајлсову и Кохову

из неколико државних архива, као и сећања, мемоара и већ објављених научних радова, Мајлс је написао дело које заиста личи на роман из серијала о Џејмсу Бонду. Осим што је грађено на реалним подацима и говори о стварној особи. Овде ћемо покушати да укратко представимо шта је све Кац радио за рачун Коминтерне у креирању културне политике и пропаганде Народног фронта, као и у каснијем периоду.

Овај Јеврејин из чешких делова Аустроугарске ступио је на јавну сцену почетком двадесетих година у Немачкој. Ову деценију провео је у уметничким, књижевним, боевским круговима поратног Берлина, правећи спој својих симпатија за комунизам и истовремено за богат и лагодан живот једног дендија. И сам је покушавао да се огледа као писац па је крајем деценије објавио своју прву књигу, роман *Девеџи људи у леду*. Но за разлику од свог пријатеља Егона Киша није успео да изгради уметничко име. Из овог периода остала је забележена важна епизода везе са младом глумицом Марлен Дитрих (касније је тврдио чак и да су били у браку) и познанство са Минценбергом који га је полако уводио у кругове црвеног интелектуалног фронта, повезаног са веома јаком Комунистичком партијом Немачке. Крајем деценије сарађивао је са чувеним позоришним редитељем и продуцентом Ервином Пискатором у разним позоришним продукцијама које су се завршиле финансијским колапсом. Пошто је управо Кац био одговорно лице за финансије, кривица је пала на њега. Да би се извукао из проблема и потрага немачких власти, ушао је у систем који га је одвео на обуку у Москву. Почетком априла 1931. године стигао је у СССР и почео да обавља разне послове за Минценберга повезане са новинарством, филмском индустријом и сличним пропагандним делатностима. Но у исто време је похађао школу агентуре за ОГПУ и припремао се за разне облике илегалног рада. У Москви је остао пар година, посећујући повремено Берлин, а у лето 1932. учествовао је у припреми већ помињаног Конгреса за мир у Амстердаму.

Његов прави рад почиње, међутим, након Хитлеровог доласка на власт, када се прикључује центру совјетске пропаганде који Минценберг организује у Паризу. Следи десетак година невероватних активности које је тешко и побројати на једном месту. Кац је један од главних људи у читавом систему организације прикупљања шпијунских и техничких података који ће се на крају наћи у помињаној *Браон књизи Хитлеровог њерора*. Он

студију као и кратак Дрејперов чланак. Theodore Draper, „The Man who wanted to hang”, *The Reporter*, 6. јануар, 1953, 26–30.

је најважнији организатор суђења које се исте године одржава у Лондону, када почиње истовремено да прави и снажну мрежу Коминтерне у Британији. Између осталог познати *Леффи бук клуб* је његова идеја и реализација, поверена на управљање будућем пребегу Виктору Голанцу. Кац је истовремено обавештајац, човек који регрутује шпијуне и прави своју шпијунску мрежу, особа која упознаје и атрактивношћу привлачи интелектуалце, посланике и друге високо позициониране личности, писац и новинар итд.

У следећем животу (од њих девет колико Мајлс наводи), Кац под псеудонимом Рудолф Бреда стиче енормну славу у Америци. Године 1935. он са женом одлази у једну од најзначајнијих обавештајно-културних мисија које је Коминтерна икада имала, чије се последице осећају и у савременој америчкој култури. Под видом жртве немачког терора, и борца из подземља против нове нацистичке власти, Кац је прокрстарио источну и посебно западну обалу Америке. На многобројним сусретима је причао изишљене приче о томе како се наводно у Немачкој бори против нациста, сакупљајући од богате клијентеле брдо новца за антифашистичку борбу, али још важније, ширећи мржњу према Хитлеровом режиму и подижући свест о томе да ће кад-тад нацистичка политика довести до глобалног рата. Захваљујући мрежи коју је изградио и преко својих некадашњих познаника из Берлина као што су управо Фриц Ланг и Марлен Дитрих, мрежи избеглица који су преплавили Холивуд, он је не само успео да од Бреде направи симбол антифашизма, већ и да створи веома јако фронтовско и комунистичко упориште у Холивуду и међу америчком интелектуалном елитом.

Поменимо само да су 1944. борбу за награду Оскар водила два филма у којима су главни ликови начињени према моделу Бреде: *Казабланка* где је муж лика који тумачи Ингрид Бергман, антифашистички борац Виктор Ласло, умногоме грађен на утиску који је Бреда оставио, и *Пољед на Рајну* у коме је лик Милера који је Кацова сарадница Лилијан Хелман развила такође према Бреди.¹⁸ Истовремено посејана су бројна антифашистичка удружења и лиге укључујући и једну веома утицајну у Холивуду.

Кац се затим, сада као Андре Симон, враћа у Европу таман за следећу велику причу, грађански рат у Шпанији. Не постоји посао у вези са овим дешавањем који он није обављао, укључујући и писање књиге, новинарско извештавање, денунцирање,

¹⁸ *Казабланка* је добила Оскара за најбољи филм и најбољу режију, али је Пол Лукас који глуми Милера, добио оскара за најбољег глумца.

али и ангажовање познатих интелектуалаца за потребе подршке републиканцима и антифашизму. Он је укључен у довођење Хемингвеја и многих других, у снимање пропагандних филмова које након тога пласира у Холивуд и Америку, у рађање читавог низа културних продуката који се крећу од голе пропаганде до високе уметничке продукције. То су године пуног процвата политике Народног фронта када Кац ангажује и Жида, и Ролена и разне друге леволибералне мислиоце, уметнике и јавне делатнике.

Са крајем шпанске авантуре која је подразумевала и деловање према Британији у циљу подизања антифашистичког расположења и оптужби тамошње елите за избегавање да се супростави фашизму, Кацови су из Париза 1939. поново кренули ка Америци. Мајлс тврди да је између осталог Кац имао задатак да пронађе одбеглог Витакера Чемберса као и да је његов неуспех у покушају Чемберсове елиминације овога потпуно отерао у руке ФБИ. У међувремену се десио пакт Рибентроп–Молотов који је Минценберга, Кестлера, Гибартија и немачког писца Густава Реглера дефинитивно окренуо од Стаљина и послова које су обављали за Коминтернину мрежу, и од њих направио ренегате.¹⁹

Кацови су се накратко вратили у Француску да би почетком јануара 1940. били трајно протерани. Живот у Америци отпочели су на источној обали, а Кац је као Андре Симон објавио књигу *Ойшужујем!* (наслов позајмљен од Золе)²⁰ која се продала у више од петнаест хиљада примерака и поново га начинила звездом у новом свету. Крајем исте године, пре трајног одласка из САД, уз помоћ пријатеља у Холивуду (окупљених у „Комитету за протеране писце“) одржао је јавно предавање на донаторској вечери на којој је сакупљено 6000 долара. Били су ту Хајнрих Ман, Доналд Огден Стјуарт итд.

Одмах након вечере, Кацови су прешли у Мексико где су провели остатак рата. Ото је радио пре свега као новинар што му је отворало врата ка свим политичким лидерима у региону, али је био и нека врста звезде у свету бројних избеглица, шпијуна, уметника и других левих активиста који су се подељени на

¹⁹ То је де факто био крај додаташње успешне политике употребе Народног фронта и коришћења грађанских левих интелектуалаца. *Помрачење у јодне* је сјајно сведочанство о овом разочарењу и прихватању тезе да Стаљин заправо све време води реалну политику економске и политичке сарадње са Немачком, док у исто време против ње користи културну политику Народног фронта. Види: Артур Кестлер, *Помрачење о јодне*, „Либерал“, Загреб 1972.

²⁰ У претходном периоду објавио је бар још три пропагандистичко-политичке књиге, на француском и енглеском језику, повезане са дешавањима у Шпанији.

фронтове међусобно гложили. Постоји теза да је његов вишегодишњи рад посејао основе за брзо и трајно послератно ширење комунистичких идеја и праксе широм Латинске Америке.

Последњи од девет живота почео је након завршетка рата када се Кац вратио у родну Чехословачку. Постао је део владајуће елите, најважнији човек из сенке у новом систему који је радио под Стаљиновим инструкцијама. Стигао је чак и до Париза учествујући на једном од скупова за глобални мир какве је десетак година раније сам организовао. Године 1948. провео је две недеље у Југославији. Но око 1950. почиње његов пад у немилост, долази хапшење, тортура, класично јавно признање на суђењу Сланском и дванаесторици, да би трећег децембра Ото Кац био обешен. Између осталог, на признању је изнео да је био троструки шпијун који је радио и за француску и британску обавештајну структуру.

*

Завршавајући чланак који у исто време представља и неку врсту нацрта за будућа истраживања ове врсте код нас, желео бих да укажем на рефлексију ових дешавања на нашим просторима. Када је у марту 1932. Црњански у *Времену* објавио текст под називом „Ми постајемо колонија стране књиге”, није никог именовано, али је свима било јасно да пре свега циља политику издавачке куће Нолит (скраћено од *Нова лиџература*) која је почела свој рад 1929. године. Већ два дана касније одговорио му је Милан Богдановић, уредник Нолита. Тиме је отпочела полемика која се провукла кроз читаву годину и где је Црњански углавном остао усамљен.*

Он је у тексту отприлике наговестио да иза наводно отворене, савремене социјалне литературе коју Нолит преводи и објављује, стоји озбиљна закулисна акција са нетранспарентним токовима финансирања и врло проблематичном културном и политичком поруком која сузбија домаћу књигу, а промовише нову левичарску литературу и систем вредности. Свесно или несвесно²¹ Црњански је ишао у правцу разобличавања политике Но-

* Захваљујем се колеги Милу Ломпару на сугестији да овај део истраживања започнем са Нолитом.

²¹ Иако се често чинило да он наступа као солиста, човек који гура своју причу без ичије подршке, не треба међутим заборавити да је већи део тридесетих Црњански провео у државној служби, те да је био доста близак са неким моћним људима попут Милана Стојадиновића, не идући заправо никад против политичке режима. Павле Бихали је 1930. био хапшен и држан у Главњачи, а часопис је

лита као неке врсте фронтоске организације за промовисање спољних утицаја и проблематичног система вредности.²² О успеху Нолитове стратегије говори чињеница да Црњанског готово нико од колега није подржао, а да су петицију против њега потписали чак и тврдо „национални” писци попут Григорија Божовића, који ће дванаест година касније страдати као жртва комунизма.

До сада нисам успео да нађем озбиљне анализе Народног фронта код нас нити стварна истраживања културне политике Народног фронта у Југославији. Питање је да ли за то уопште постоји доступна грађа попут очуване архиве полиције нпр. Требало би погледати часопис (*Билијен*) и грађу Југословенског антимарксистичког комитета, љотићевског покрета Збор и других сродних часописа који су се озбиљно бавили делатношћу комуниста у Југославији.²³ Чињеница је да су постојале јаке везе и на том пољу, а поглед на издаваштво Нолита заиста открива пуну припадност моделу који су Минценберг, Кац и остали промовисали у то доба. У тренутку кад Црњански покреће полемику заиста није била издата ниједна домаћа књига, па Нолит после тога почиње да штампа и домаће социјалне писце попут Јована Поповића. Но основу чине Синклер Луис, Аптон Синклер, Егон Киш, Исак Бабел, Ернст Толер, Хајрних Ман, зборник *Нова руска проза*, изабрана дела Максима Горког итд, што отприлике чини стандардни каталог фронтоских издавача широм Европе у то доба. Ту је и политичка литература попут анонимног списа *Хитлер освајач: раскринкавање једне леџенде* (1933). Ако се погледа списак чланова Редакцијског комитета часописа срећу се управо она имена са којима баратају Минценбергови људи: Анри Барбис, Кете Колвиц, Ервин Пискатор, Ајнштајн итд.²⁴

Главни покретачи читаве ове приче су браћа Павле и Ото Бихали. Они су најпре издавали часопис *Нова литература* који

забрањен. Одмах је међутим покренут часопис *Штожер* са потпуно истом концепцијом који је формално уређивао Јован Поповић. Велибор Глигорић тврди да је Бихали подмићивањем цензора обезбеђивао опстанак своје делатности у режиму диктатуре. Види: *Издавач Павле Бихали*, Нолит, Београд 1978, 90.

²² О полемици погледати: Зоран Аврамовић, *Политика и књижевност у делу Милоша Црњанског*, друго издање, Академска књига, Нови Сад 2007, 335–343. Ту су наведене прецизне референце за све најважније текстове објављене током полемике.

²³ Свакако треба почети од чувене тротомне збирке Гојка Тешића, *Зли волшебници, ђолемике и ђамфлети у српској књижевности, 1917–1941*, „Слово љубве”, Београд 1983, у којој су сабране полемике између културних актера и публициста тридесетих година у међуратној Југославији.

²⁴ Погледати: *Издавач Павле Бихали*, Нолит, Београд 1978, 188.

је брзо забрањен, после дванаест бројева, а затим покренули и издавачку кућу. Павле који је од 1920. члан КПЈ, пуно је путовао и градио озбиљне везе са познатим левичарским уметницима и ствараоцима. Но још је важнија позиција Ота који је под скраћеницом Биха постао веома важан део комунистичког културног естаблишмента у Немачкој. Он је био канал преко кога су стизале књиге и идеје. Највероватније је то укључивало и доношење финансија и директну сарадњу са кругом Минценбергових људи који смо горе описали. Јеврејско порекло и припадност немачком језику је такође оно што их је повезивало са људима као што су Кац, Гибарти, Толер и други. Многи каснији комунисти²⁵ сведоче о великом значају који је за њих имало деловање Нолита, а на шта је Црњански управо и указивао.

Дакле и развој комунистичке културне политике у Југославији, где је Нолит био најважнији продукт тридесетих година, уклапа се чини се потпуно у модел какав је Коминтерна развијала са Минценбергом у остатку Европе те би вредело наставити истраживања у овом правцу.²⁶ Занимљиво је такође да од 1937. када Минценберг пада у немилост, Нолит почиње приближавање тврђој стаљинистичкој линији унутар левичарског културног фронта. Ранији модернизам, кокетирање са троцкизмом и савременом ликовном естетиком (Бихалијево занимљиве фотомонтаже на насловним странама), што је све било веома блиско естетици немачке комунистичке партије која је трпела утицај експресионизма, повлачи се. У први план избија стриктније држање курса совјетске пролетереске литератере, а све значајанији сарадници постају Ђилас, Зоговић и Чолаковић. Ото је у то доба борац у интернационалним бригадама у Шпанском грађанском рату. За разлику од њих, Жика Павловић, који је исто веома занимљив случај за будућа истраживања, јер је држао важну левичарску књижару у Паризу *Хоризонти*, чини радикалан отклон од званичне политике Коминтерне.

²⁵ Погледати: Cvijeto Job, *Yugoslavia's Ruin: The Bloody Lessons of Nationalism*, Rowman & Littlefield Publishers, 2002, 110. О фундаменталном значају Нолита за ширење „прогресивних” и комунистичких идеја говоре и готово сви писци прилога у споменици за Бихалија: Родољуб Чолаковић, Миодраг Поповић и Света Лукић нпр.

²⁶ У сећањима актера која су скупљена у књизи о Павлу Бихалију, на више места се објашњава како је Ото предложио да међу првим књигама иде Ремарков антиратни роман *На западу ништа ново*, иако он није одражавао основно усмерење Нолита. Но, важно је било декларисати се као пацифиста и освајати простор у грађанским круговима. То је као што смо горе видели класична фронтска тактика.

*

У сваком случају чини ми се да сам бар у основним цртама показао како је током двадесетог века изграђен и фантастично развијен модел по коме иза нивоа јавно доступне културне делатности, постоји нетранспарентна основа сачињена од деловања безбедносно-обавештајног сектора који са прецизним циљевима финансира, инструкира и усмерава јавно доступни ниво културне делатности.